

ВІДНОСИНИ ВЛАСНОСТІ ТА ЇХ ТРАНСФОРМАЦІЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ (ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ)

Стаття академіка В. Гейця «Трансформація змісту і структури економічної соціалізації у системі «держава — власність»» (Економіка України. 2025. № 7. С. 3—25. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2025.07.003>) порушує низку важливих питань теоретичного й практичного значення, які мають міждисциплінарний характер (зокрема, за рахунок широкого використання понять соціальної психології тощо). Власне, це й обумовлює її цінність, оскільки самою темою і використаним науковим апаратом вона підкреслює складність питань економічної політики, які насправді стосуються якщо і не всіх, то багатьох сторін суспільного життя (інколи, здавалося б, далеких від таких понять, як виробництво, торгівля або прибуток).

Упевнений, що ця стаття приверне особливу увагу як теоретиків, так і практиків, які залучені до формування економічної політики. Мені раніше вже доводилося виступати з публікаціями стосовно деяких проблем, які розглядаються в статтях академіка В. Гейця (наприклад, Шаров О. Держава і ринок в умовах сучасної глобалізації: боротьба протилежностей чи синергія взаємодії? Економіка України. 2021. № 7. С. 4—53. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2021.07.041>), тому я хотів би обмежитися лише кількома думками, які виникли в процесі ознайомлення із згаданою працею і які здаються мені важливими для розуміння проблем, порушених її автором.

Перш за все, хотілося б ще раз нагадати, що вираз «невидима рука» використовувався А. Смітом лише двічі: у його «Історії астрономії» і «Теорії моральних почуттів», причому цей термін мав іронічний характер і стосувався не ринкового механізму, а, радше, етичної поведінки людей у ринкових умовах, тобто «невидима рука», яка робить етичними (загальнокорисними) навіть егоїстичні дії комерсантів, — насправді це «рука Бога» (що було абсолютно зрозумілим для його сучасників). Це, власне, і хотів сказати А. Сміт як представник шотландської етичної школи, коли читав в університеті Глазго курси з теології, етики і права. Я звертаю на це увагу зараз, оскільки мені чогось не вистачало, коли я читав у цілому вірні зауваження В. Гейця стосовно того, що «соціалізація і економічна дія взаємопов'язані результатом їх

взаємодії, у якій соціальні норми превалюють, оскільки обумовлюють порівняно вищу ефективність діяльності, ніж власний егоїстичний економічний інтерес. Оскільки ж соціальні є внутрішньо засвоєними, тобто відображаються на психоемоційному рівні в серцях і розумі, то, власне, вони і є тою «керуючою і направляючою силою», яка може розглядатись як «невидима рука» соціального, що спрямовує економічну дію виходячи з особистого інтересу» (Геєць, с. 10). І далі: «Якщо ж до них ще додати мораль, що, згідно з її трактуванням, обумовлює, як і за яких умов особистість може здійснювати морально виправдану дію, то Дж. Елстер (Elster) цілковито правий, що суспільним наукам знадобиться багато світових років, щоб сформувані загальні закономірності людської поведінки, тому доцільно займатися визначенням малих і середніх механізмів діяльності у взаємодії людей. Останні завдяки інтеріоризації соціально обумовлюватимуть у тому числі й економічну діяльність на основі економічної соціалізації» (Геєць, с. 11).

Це «щось» (чого не вистачає) — це ствердження (скоріше, підтвердження) того, що моральні цінності в кожному суспільстві базуються на ідеї Божественного походження. Зрештою, соціальні норми не мають характеру єдиної догми (типу «загальнолюдські цінності»), а залежать від соціуму — навіть від його окремих прошарків (страт). Об'єднати їх може лише релігійна догма. У цьому контексті хотілося б згадати умовний розподіл релігійних цивілізацій за ознакою встановлення пріоритетності у відносинах людини (духовного початку) і природи (матеріального життя). Дхармічна, або індуїстсько-буддійська (за всіх розбіжностей усередині такого конгломерату), цивілізація віддає перевагу людині, її духовному стану, інколи відверто нехтуючи питаннями влаштування її земного життя. Даоїстсько-конфуціанська цивілізація, навпаки, зосереджується насамперед на природі, вимагаючи, щоб людина пристосовувалася до «законів природи» (у тому числі «природних» законів державної влади). Поеднання ж двох пріоритетів є більш властивим цивілізаціям, які базуються на авраамічних релігіях — іудаїзмі, ісламі та християнстві. Саме ці субцивілізації виявилися більш придатними (або більш підготовленими) до економічного розвитку, який, зрештою, забезпечив їм певні переваги в отриманні провідних місць у глобалізаційному процесі (насамперед, наприкінці ХІХ — протягом ХХ ст.).

Другий важливий аспект проблеми — це відносини власності та їх трансформація в сучасних умовах. Я хотів би підкреслити, що ця проблема має два аспекти: 1) трансформація в постсоціалістичному суспільстві й 2) трансформація в умовах сучасної глобальної економіки.

Для України більш болючим виглядає питання трансформації відносин власності в постсоціалістичному суспільстві. Абсолютно вірною, але не врахованою на практиці тезою є твердження про те, що «перш ніж приступити до приватизації, необхідно заново ввести в країні саме поняття власності на виробничі активи і виховати в громадян повагу до законних прав такої власності, що означає інтеріоризувати в населення почуття домінуючого значення інституційної обумовленості функціонування відносин

власності, яка формується в результаті соціалізації так званих широких мас населення» (Геєць, с. 14).

На жаль, у нас держава практично самоусунулася від роботи з відродження інституту приватної власності. Звісно, неофітам було легко повестися на ідеї про природний характер приватної власності, який автоматично забезпечує її появу і розвиток. При цьому, однак, було проігноровано те, що в наших умовах саме держава скасувала приватну власність, а тому логічним було б, якби вона і відновила її *status quo ante*. Але цього не сталося, і таке самоусунення держави призвело до кількох негативних наслідків. Одним з них стала відсутність поваги до прав власності (й з боку держави, й з боку окремих бізнесменів-рейдерів, й, найприкріше, з боку широкого загалу суспільства). Причина цього полягає, на мою думку, в тому, що не було відновлено історичної спадковості прав власності. Простіше кажучи, досвід попереднього нехтування правами власності (у період соціалістичної націоналізації) надавав моральні права на нехтування правами самих «народних власників» (нагадаю, власність у СРСР була «загальнонародною»), а потім і нових приватних власників, оскільки, як писав один із батьків-засновників США Дж. Адамс, у той момент, коли суспільство прийме ідею про те, що власність не є священною, як Закон Божий, і що сили закону й суспільної справедливості захищають її, запанують анархія і тиранія. Власність має бути священною або свобода не зможе існувати. Саме таке ігнорування (у вигляді відсутності реституції приватної власності, яка була проведена нашими східними сусідами і країнами Балтії) і призвело до карикатурної приватизації (яка в народі дістала назву «прихвати́зація») і подальшого буму рейдерства (незаконного, часто просто силового захоплення приватної власності). Детальніше про це я писав ще у 2013 р. у статті «Проституція приватної власності» («Дзеркало тижня», 12 квіт.).

А нова приватизація хіба поважала права власників? Залишимо осторонь питання про те, як вираховували частку кожного нового власника... Але і цю власність абсолютна більшість з нас не отримала: по-перше, усі ласі шматочки (великі, важливі й високоприбуткові підприємства) чомусь взагалі не потрапляли до переліку, який публікував для загалу Фонд державного майна України; по-друге, навіть обмінявши свій «ваучер» на права власності якогось підприємства, отримати на підтвердження цього акцію даного підприємства було фактично неможливо; по-третє, міноритарні акціонери не мали жодних прав у вирішенні питань управління новою власністю (у тому числі щодо виплати дивідендів, у результаті чого вони взагалі не виплачувались, а справжні власники й менеджери просто оплачували за рахунок підприємств свої приватні видатки на автомобілі, нерухомість, яхти... і просто переказували кошти на закордонні рахунки). А держава буцім-то цього не помічала, хоча насправді вона також опинилась у власності тих самих новобогатків. У результаті склалася ситуація, коли державні чиновники вважають, що бізнесмени отримали власність, а вони — владу, яку можна і потрібно конвертувати у власність через механізм корупції, який у

їхніх очах виглядає логічним і цілком природним — щоб не сказати легітимним — процесом.

Нагадаємо, що «іменні сертифікати» за безцінь відкрито скуповувались окремими «дилерами», а потім за них (за «іменні»!) права власності отримувала зовсім інша особа (часто-густо «червоні директори», які й забезпечували низьку ціну сертифікатів шляхом невиплати заробітної плати, за що, за на той момент чинним ще з радянських часів законодавством, узагалі то мали б бути притягнуті до кримінальної відповідальності). Отже, абсолютно не дивно, що «в Україні у 2017—2022 рр. домінувала підтримка, по суті, монополії державної власності» (Геєць, с. 15), «...тобто відповідної соціалізації в частині формування поваги до приватної власності та її домінування не відбулося» (Геєць, с. 16).

Виникає логічне запитання: чому приватизацію не було проведено згідно з логікою і міжнародною практикою? Мається на увазі використання інвестицій з боку населення, що дозволяє: а) вирішити питання використання національних заощаджень, б) зменшити розбіжності в доходах різних верств населення, в) залучити широкі маси до підприємництва та інвестиційної діяльності, г) надати потужного імпульсу розвитку вітчизняного фондового ринку і д) гарантувати захист інтересів національної безпеки. Яскравим прикладом такого підходу було рішення щодо продажу на початку 1980-х років до 30 % акцій провідних чилійських компаній (Endesa, Chilectra, Entel тощо) пенсійним фондам. Аналогічний підхід був використаний у Великій Британії (часів уряду Маргарет Тетчер). Але ми «пішли іншим шляхом» і в результаті отримали «олігархічний капіталізм» латиноамериканського типу замість європейського «народного капіталізму». Внаслідок усіх цих «недоліків» (а насправді ключових принципів проведеної приватизації) в Україні «відповідної соціалізації в частині формування поваги до приватної власності та її домінування не відбулося» (Геєць, с. 16), «ставлення до перебування і передачі в приватні руки змінилося з точністю до навпаки» (Геєць, с. 17).

Тепер, що стосується зміни відносин власності в сучасних умовах. Ще 100 років тому англійській філософ Альфред Вайтхенд писав, що в даний момент найбільша кількість проблем у людських відносинах виникає в царині економічної організації. Ідея приватної власності мала просту очевидність у підніжжя гори Синай і навіть у XVIII ст. Коли не було сучасних доріг, водопроводів майже не було, а джерела води належали окремим людям, не було розвинутої системи кредитування, коли, заплативши за що-небудь, означало віддати шматочок золота, коли кожне виробництво було замкнуте в розумних межах — коли світ дійсно був не таким як нині — тоді було абсолютно ясно, що таке приватна власність, незалежно від ходячих юридичних фікцій. Сучасна приватна власність — це в основному юридична фікція, контури якої є абсолютно не ясними.

І дійсно приватна власність як власність конкретної приватної особи за своїм соціальним значенням різко відрізняється від власності великої

корпорації — через їх різні соціальне значення і соціальну роль. Корпоративний власник як власник приватний — це фата-моргана: його часто-густо не можна ідентифікувати, адже він з'являється і зникає в нотатках біржового дилера, жодним чином не беручи участі саме у відносинах власності, які залишаються або великим мажоритарним приватним власникам (якщо такі є), або взагалі найманим менеджером (результат так званої «революції менеджерів»). І це 100 років тому!

В сучасних же умовах власність узагалі віртуалізується: її навіть не можна надійно виміряти, оскільки її капіталізація залежить від щоденного, щогодинного, щохвилинного руху біржових індексів. Наскільки важливими при цьому стають відносини з державою, продемонструвала різка втрата вартості власності Ілона Маска, щойно президент Дональд Трамп натякнув, що може позбавити його компанії бюджетних замовлень. Власність Маска негайно подешевшала на мільярди доларів, тому що ця власність — це не матеріальна цінність, а просто капіталізовані відносини: з партнерами, з державою, з клієнтами. Власність сучасних супербагатіїв (яка часом сягає десятків і сотень мільярдів доларів, перевищуючи ВВП окремих країн) — це зовсім інші відносини, зовсім інші роль і можливості її власників. Така власність здатна просто звести з розуму її господарів, і вона дуже близька до того рівня усупільнення, який К. Маркс вважав необхідним для **добровільного** переходу до соціалізму. Принаймні такі міркування спадають на думку, коли чуєш про ініціативу Біла Гейтса передати основну суму своєї власності не законним нащадкам, а на благодійність (тобто суспільству).

Як впливає на відносини власності глобалізація, особливо стосовно так званої інтелектуальної власності, яка не йде в ніяке порівняння з інтелектуальною власністю доглобалізаційного періоду, коли авторські права, патенти також цілком логічно капіталізувалися в розумних розмірах? Хоча вже лише пріоритетне використання винаходу дає вельми достатню винагороду. Але глобалізація доводить результати використання старих, доглобалізаційних підходів до абсурдів. Яскраві приклади (у всіх розуміннях) дає нам шоу-бізнес. Авторські права на пісні або музику є цілком логічними. Вони капіталізуються, коли їх виконує автор, який може продати це право іншому виконавцю. Але тепер новітні технології дозволяють тиражувати твори в необмеженій кількості (й не просто виробляючи, скажімо, компакт-диски, а і запускаючи відеозапис в Інтернет). Отримуючи роялті з кожного такого запису, можна швидко стати мультимільйонером. Але ж при цьому забувається, що такі автори не сплачують жодних роялті ані винахідникам цих технологій, ані винахідникам музичних нот або мови. Дійсно, важко уявити собі, щоб хтось оголосив себе свого часу власником вогню, колеса, математичних знань. Було б, мабуть, добре, якби Гарі Оппенгеймер свого часу запатентував ядерну бомбу і відмовився продавати свій патент. Але так це не працювало. Нині ж фармацевтичні корпорації патентують право на ліки, капіталізують його і в такий спосіб обмежують доступ до ліків хворих з бідних країн (приклад з «піратськими» індійськими ліками), просто ігно-

руючи той факт, що ці ліки могли б винайти й інші дослідники, хоча і трохи пізніше. Але діє старий принцип: «переможець отримує все», який занадто дорого обходиться сучасному світовому суспільству.

Дуже цікавим є питання про те, якою саме власністю володіють власники віртуальних активів — скажімо, криптовалюти або мультимедійних творів? Здається, розбиратися в цьому повинні не тільки економісти, але й юристи, філософи, соціологи тощо.

Звісно, я не претендую на те, що знаю вірні розв'язки згаданих проблем, але вважаю, що стаття академіка В. Гейця відкриває шлях до широкої дискусії, результати якої (а, головне, їх втілення) можуть кардинально поміняти всю парадигму економічного життя.

З повагою,
О.М. Шаров,
професор, доктор економічних наук

Лист надійшов 02.10.2025